

Research Paper

कवी कुसुमाग्रज यांच्या 'अहि - नकुल' व कवी गोविंदसुत यांच्या
'वारूळातील युद्ध' या कवितांचे तौलनिक दर्शन

प्रा. डॉ. शै. जयश्री सातोकर
प्रगती महाविद्यालय भंडारा
जि. भंडारा (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना :-

भंडारा जिल्ह्यातील लाखनी येथील समर्थ महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. संजय पोहरकर हे 'गोविंदसुत' या टोपणनावाने काव्यलेखन करतात. त्यांच्या वडिलांचे नाव गोविंदराव त्याच्यावरील श्रद्धेपोटिच कवी केशवसुतांच्या परंपरेतील कवी गोविंदसुत हे नाव त्यांनी धारण केले. त्यांच्या कवितेने गाठलेल्या तत्त्वचिंतनाच्या विविधांगी पातळीमुळे त्यांच्या कवितांचे आशयविश्व हा खरोखरीच संशोधनाचा विषय ठरलेला आहे. 'देव आंघोळीला गेले' व 'कलियुगातील धुतवारा' हे त्यांचे दोन काव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहेत. प्रस्तुत टिकाणी 'वारूळातील युद्ध' या शीर्षकाच्या अत्यंत आशय संपन्न व अर्थदृष्ट्या उत्तरोत्तर अधिक प्रसरणशील ठरलेल्या कवितेचा शोध घेण्याचे प्रयोजन आहे. स्वतःच्या कवितेसंबंधी कलियुगातील धुतवारा या त्यांच्या काव्यसंग्रहातील मनोगतात ते म्हणतात "माझ्या कवितेवर पूर्वामुर्त्या अनेक कवींचे निश्चितपणे संस्कार आहेत."

त्यात त्यांनी कवी केशवसुत वालकवी कवी वी स्वातंत्र्यवीर सावरकर वा. सी. मर्ढेकर अशा अनेकांच्या कवितेने माझी कविता प्रभावित झाली आहे हे मान्य केले आहे. पण त्यांनी केलेल्या या उल्लेखात एक महत्त्वपूर्ण उल्लेख मला सुटलेला जाणवतो. तो म्हणजे 'कवी कुसुमाग्रजांचा' मला त्यांच्या कवितेवर असलेला कवी कुसुमाग्रजांचा प्रभाव महत्त्वपूर्ण वाटतो. हा प्रभाव या काव्यसंग्रहाचे प्रस्तावनाकार प्रा. कृष्णा चौधरी यांनी मात्र नेमकेपणाने टिपला आहे. ते म्हणतात "केशवसुत गोविंदाग्रज मर्ढेकर कुसुमाग्रज मुक्तिबोध व सुर्वे यांच्या कवितेतील जाणीवाचा ध्यासच त्यांच्या शब्दांसाठी आतूर झालेला दिसतो." या उल्लेखात कुसुमाग्रजांचा आवर्जून उल्लेख आहे. व तो महत्त्वपूर्ण आहे. विशेषतः 'वारूळातील युद्ध' या कवितेच्या संदर्भात तर हा विशेषच महत्त्वाचा आहे. ही कविता वाचतांना कवी कुसुमाग्रजांची 'अहि' नकुल' ही कविता चटकन आठवते. या कवितेत निसर्गातील अस्तित्वाच्या लढाईसाठी चाललेल्या एका युद्धाचे वर्णन आहे. साप आणि मुंगूस यांच्यातील दीर्घकाळ चाललेले घनघोर युद्ध विपारी सर्पाच्या मृत्युने संपते. विपारी अहंकाराने उन्मत्त झालेला नाग शेवटी पराभूत होतो. हा आशय रसिक मनावर प्रतिबिंबित होवून पराभवांनंतर त्या मरत सापाला गिळण्यासाठी शेकडो किटक त्याच्या सर्वांगावर जमा होतात व ही कविता विराम पावते. सदर कुसुमाग्रजांची 'अहि' नकुल' कविता वर्णनाच्या बाबतीत अत्यंत वीररसपूर्ण अशी आहे. 'स्वभावोक्ती' हा अहि' नकुल कवितेचा अलंकार आहे. आपणासमोर एक विलक्षण नाट्यमय प्रसंग थरारत जातांना दिसतो. कुसुमाग्रजांच्या शब्दकळाही थोड्या अधिक अलंकारिक झाल्या आहेत. त्या तुलनेत निश्चितच आशय व अभिव्यक्तीच्या अंगांनेही 'वारूळातील युद्ध' ही दीर्घ कविता चिंतनीय झाली आहे. 'अहि' नकुल' चा आशय 'व्यंजनेने' सूचित होतो. तर 'वारूळातील युद्ध' अभिधेने आपला आशय सहज संस्कारित करते. जणूकाही या कवितेतून संघटित राष्ट्रजीवनाचे विजयशाली प्रवळ हुंकारच प्रतिध्वनित होतात. याही कवितेत निसर्गात चाललेले एक युद्ध चित्रित केले आहे. पण या युद्धाचा अन्वयार्थ अतिशय व्यापक व जणूकाही संकटग्रस्त युद्धमान राष्ट्रची प्रेरक शक्तीचे ठरलेले आहे. 'अहि' नकुल' मधील युद्ध हे 'साप' मुंगुसाचे तर 'वारूळातील युद्ध' हे साप आणि मुंगुसाचे आहे. साप आणि मुंगूस हे दोघेही थोडे तुल्यवल् तरी वाटतात. पण वारूळातील युद्ध मधील साप आणि मुंगुसांना युद्ध हे तर एकदमच विषम स्थितीतील युद्ध आहे. विपारी नागाच्या तुलनेत मुंगुसांना सऽप' सऽपा गिळून टाकणारा साप यांच्यातील शक्तीची कुठे तुलनाच होवू शकत नाही. परंतु मुंगुसामधील ऐक्याची भावना एका प्रवळ राष्ट्रशक्तीचे रूप घेऊन या कवितेतून व्यक्त होते.

अहि' नकुलची सुरुवात

'ओतीत विखारी वातावरणी आग
हा वळसे घालित आला मन्थर नाग
मधुनिच उभारी फणा करी फूत्कार
ये ज्वालामुखिला काय अचानक जागउं'
तर वारूळातील युद्धाची सुरुवात'
'हे युद्ध पेटले
वारूळ कुरूक्षेत्रीचे
तो नाग भयानक काळा
त्येपाने फूत्कारी'

अशी आहे.

सुरुवातीलाच दोन कवितातील अंतर जाणवते. वारूळातील युद्धाला सुरुवात करण्यासाठी प्रस्तावनेचा फाटपसारा नाही. तिथे सरळ कुरूक्षेत्रावरील युद्धच दिसते. 'अहि' नकुल' मधील युद्ध सुरू व्हायला वेळ लागतो. सापाच्या आक्रमक भूमिकेतून आगमनाचे वर्णनच पहिले तीन कडवे चालते. व चवथ्या कडव्यात.

'टाकाली यमाने कटयार वा कनकाची
चालली वळीचा वेध घेत ही धुंदउं'

तर वारूळातील युद्धामध्ये दुसऱ्यात कडव्यात मुंगुसांच्या वारूळावर आक्रमण करण्याचा सापाचे वर्णन उन्मत्त सापाच्या कौर्यांचे दर्शन घडविते.

'तो करे चढाई
उन्मत्त करीत फूत्कार
तो क्षणात टोचून 'भू' ला
मुंगुसांचा फडशा पाडी'

हे वर्णन अभ्यासतांना अहि' नकुल प्रमाणेच याही कवितेत युद्धाचा चलचित्रपट वाचकाच्या दृष्टिसमोर खेळू लागतो.

'भिवविण्या कोटी मुंगुसांना
फूत्कारत फिरवी मान
हा कुणी विखारी शत्रू
कौर्यांचे दर्शन घडवी'

येथील विपारी सापाच्या कौर्यांची युद्धमान गतिमानता पुढे चित्रित होत जाते. खवितेच्या विषय प्रवेश चटकन होतो. तिसऱ्या कडव्यात

'सऽप' सऽपा गिळूनी कित्या
मुंगुसांचा घेई ग्रास
जणू गृहण लागले
मुंगुसांच्या राष्ट्रास'

असे वर्णन येते. 'सऽर्प सऽपा' या शब्दातून विपारी सर्पाच्या कौर्याची विलक्षण गतिमानता चित्रित होते. कवीने मुंग्यांचे वारूळ म्हणजे जणू मुंग्यांचे राष्ट्रच आहे. अशी कल्पना केली आहे. जणू काही विपारी नागाच्या बलशाली आक्रमणाने मुंग्यांच्या राष्ट्राला दुदैवी ग्रहण लागल्याचे संवोधले गेले आहे. इथे मुंग्यांचे राष्ट्रजीवन हा आशय महत्त्वपूर्ण आहे. कारण प्रस्तुत कवितेचा मुख्य प्रतिपादय विषय हा ऐक्याची भावना टिकवून ठेवण्यासाठी देशासाठी सहजपणे होतास्य पत्करण्यास सिद्ध असण्याला लढवैच्या विजिगीषू आकांक्षाचे चित्रण करणे हा आहे. ही आकांक्षा चवथ्या कडव्यात स्पष्टपणे दिसून येते.

'परी निर्भय सगळ्या मुंग्या
गर्जुनी देती ललकार
'बलशाली अमुचे आहे
मजवूत इथे सरकार'

येथील 'ललकार' आणि 'सरकार' हे साधल्या गेलेले यमक वीरश्रीपूर्ण आहे. मुंग्या आणि विपारी नागामध्ये घनघोर युद्ध पेटले आहे. याचे वर्णन कवी सहज साध्या सोप्या शब्दातून करतो

'ती मुक्ती संघटित शक्ती
मग प्राणपणाने लढली
एकजूट होवूनी सगळी
खावया तयाला भिडली.

कुणी फोडीत डोळे त्याचे
कडकडा चावया सुटल्या
तो उन्मत्त विखारी साप
जेरीस येऊनी पडला.

होत्याचे नव्हते झाले
सर्वांगे मुंग्या भिनल्या
संकटी भयानक चिडूनी
बलशाली मुंग्या लढल्या
इथे 'अहि नकुल' मधील शेवटले कडवे तुलनेसाठी लक्षणीय आहे.

'पिंजून कापसापरी पडे तो नाग

ते खंड गिळाया जुले कीटक भोतीं'तर
'ते युद्ध संपले तेव्हा
अस्थिंचे पंजर दिसले
त्या क्षुद्र जीवांनी कैसा
भयकारी सर्पा गिळले'

खरे तर बरील आशयावर 'अहि नकुल' कविता संपून जाते. वारूळातील युद्धाच्या विजयानंतर मात्र हा विजयोत्सव साजरा होतांना दिसतो.

'मग विजयसभा ती
मुंग्यांच्या दरवारी
कुनी नेता मग तो त्यांचा
विजयाने जयकारी'

इथे 'युद्धानंतरचा विजयोत्सव' पुढे येण्याची पिढ्यांची प्रेरकशक्ती ठरते. विजयी झालेल्या मुंग्या

'जयऽ जयऽ हो अमुचे
वारूळ राष्ट्र महान'

हे गीत अत्यंत त्वेपाने म्हणतात. विजयाचा आनंद शत्रूंचा तिरस्कार लढावय्येपणाचा जोश सर्वांचा गोष्टी जणू एकत्र येतात. यासाठी कवी नेमकेपणाने म्हणतात.

'हे गति विजय कांतीचे
मंदूत तयांच्या भिनले'

नुकल्याच अण्णा हजारेंच्या नेतृत्वात झालेल्या 'जनलोकपाल' विधेयकाच्या आंदोलनानंतर झालेली विजयसभा प्रस्तुत काव्यपंक्ती वाचल्यानंतर विशेषत्वाने प्रत्ययाला येते. त्या आंदोलनातील आणि विजय सभेतील घोषणाही जणू या कवितेत या आंदोलनाच्या अगोदरच मुखर झालेल्या दिसतात. राष्ट्राला 'माता' मानणारी आपली संस्कृती मुंग्यांच्या माध्यमातून

अधिक प्रेमपूर्ण प्रखरतेने या कवितेत व्यक्त होतो. 'वारूळ राष्ट्र' हे त्यांचे मातेसम त्यांनी जपले

'ते राष्ट्र संघटित त्यांचे
ना कुणा कधीही बधले'

कवी पुढे त्यांच्या विजयापाटिमागचे तत्वज्ञान पुढे बोलको करतो. आपल्या आई इतकेच मातृभूमीवरील प्रेम व त्या प्रेमासाठी वाटदेल ती किंमत मोजण्याची तयारी हेच त्यांच्या विजयाचे रहस्य आहे. हा सिध्दांत इथे मांडला जातो. म्हणूनच प्रस्तुत कविता संघटित बलशाली राष्ट्रजीवनाचा प्रेरक महामंत्र ठरते.

'रक्षिण्या मातृ 'भू' त्यांची
राष्ट्रप्रेम हृदयी जपले
विजयाचे उंच निशाण
मग कधीच नाही ढळले'ॐ'

जणू इथे विजयाचे सहस्यच मांडले आहे. 'अर्थांतरन्यास अलंकाराचा आधार घेत कवी पुढे सिध्दांत मांडतो.

'राष्ट्रप्रेम आदर्शाचे
वारूळ कृतिशील तेज
विळख्यात शत्रूच्या
जणू सुखाची शेज'

इथे इस्त्रायलचे उदाहरण दृष्टिक्षेपात येते. अरब राष्ट्राच्या आक्रमणकारी विळख्यात सापडलेले इस्त्राईल राष्ट्र केवळ राष्ट्रप्रेम आदर्शामुळे कसे संपन्न झाले आहे. हे उदाहरण चाणाक्ष वाचकांच्या लक्षात आल्याशिवाय राहात नाही व पुढे या संघटित बलशाली लढवैच्या व हौतात्म्याच्या तेजाने कृतार्थ ठरलेल्या मुंग्यांचे विजयशाली राष्ट्रजीवन चित्रित करून कविता विराम पावते.

'ते साप विपारी
वसतात नवी जरी लाख
पण कळून त्यांना चुकले
हया मुंग्या लाख चलाख'

येथील 'लाख' आणि 'चलाख' ही यमके आणि कोटीकम विशेषत्वाने कवितेचे सौंदर्य वाढवितात. 'अहि नकुल' चा शेवट हा उन्मत्त सर्पाच्या दुर्दर्शेचे चित्रण करून होतो. तर इथे मात्र स्वतःच्या परक्रमाने वैभवशाली सुखी राष्ट्रजीवन ओढून आनलेल्या मुंग्यांच्या राष्ट्रजीवन दर्शनाने होतो. तिथे फक्त सर्पाची अवदशा आहे. तर इथे सर्पाच्या अवदशेसोबतच मुंग्यांसारख्या क्षुद्र जीवांनी स्वतःच्या संघटित बलशाली लढाऊ व राष्ट्रीयदृष्ट्या चारिज्यसंपन्न अशा मुंग्यांच्या वैभवसंपन्न जीवनाचे दर्शन घडवते. खवितेला आशयाच्या दृष्टीने एक वेगळेच सौंदर्य प्राप्त होते. 'अहि नकुलपेक्षा या कवितेची अर्थ प्रसरणशीलताही अधिक व्यापक आहे. म्हणून कुसुमाग्रजांच्या अग्निसंप्रदायी परंपरेतील ही कविता कुसुमाग्रजांच्या नंतरच्या पिढीतील कवीची कविता म्हणून अधिक चार पावले समोर गेली आहे. इथे जणू कुसुमाग्रजांच्या अग्निसंप्रदायी परंपरेचा एक वेगळा विकास आणि सन्मान प्रत्ययाला येतो.

संदर्भ

१. कलियुगातील ध्रुवतारा
गोविंदसुत
डॉ. संजय पोहरकर लाखनी
प्रथमावृत्ती
मकरसंक्रांत
१४ जानेवारी २०१०
२. रसयात्रा
कुसुमाग्रज
पुनर्मुद्रणे : १९८९ २००१
कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन
संपादक : वोरकर वैद्य
३. इस्त्राईल छळाकडून बळाकडे
ना.ह. आपटे